

УДК 374.7.091.3(477) “18/19”

РОЗВИТОК ДИДАКТИКИ ДОРΟΣЛИХ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Людмила Тимчук

*Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
вул. Коцюбинського, 2, 58000 Чернівці, Україна*

Уточнено сутність поняття “дидактика дорослих”; здійснено ретроспективний аналіз розвитку дидактики дорослих як складової історії вітчизняної педагогіки; висвітлено підходи до конструювання змісту навчання дорослих; проаналізовано зміст освіти, який реалізувався у народних аудиторіях різних типів; розкрито сутність дидактичних принципів в освіті дорослих.

Ключові слова: освіта дорослих, дидактика дорослих, зміст навчання дорослих, принципи навчання дорослих.

Постановка проблеми. Масштабні трансформації, які відбуваються в усіх сферах суспільного життя, актуалізують питання освіти дорослих – комплексу неперервних і пролонгованих процесів навчання, як формального, так і всього спектра його неофіційних форм і видів, за допомогою яких дорослі люди розвивають свої здібності, збагачуються знаннями, вдосконалюють професійні кваліфікації чи застосовують їх у нових напрямках. Освіта дорослих є невід’ємною частиною політики навчання впродовж усього життя, яке справедливо визнано імперативом життєдіяльності сучасної людини, єдиноможливим способом і необхідною передумовою ефективної участі кожного в усіх галузях особистісного й суспільного буття.

У багатьох країнах, де усвідомили, що без системи постійного оновлення знань і компетенцій працівників неможливо будувати інноваційну економіку, вже давно створюються умови для масової участі дорослого населення в програмах навчання. Аналогічні процеси тривають і в Україні, де одним із стратегічних завдань освітнього поступу визначено розвиток освіти дорослих як цілісної системи, що уможливорює гарантії і права кожного громадянина на безперервну освіту впродовж життя й таким чином забезпечує людину здатністю повноцінно жити в сучасному динамічно змінюваному суспільстві [1, с. 113].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Всебічне вивчення проблем освіти і навчання дорослих стало предметом уваги українських учених, у працях яких розкриваються філософські й теоретико-методологічні основи

освіти дорослих як складової системи неперервної освіти (В. Андрущенко, В. Александров, С. Архипова, І. Бех, С. Болтівець, С. Гончаренко, І. Зязюн, І. Зель, В. Кремень, І. Лещенко, В. Луговий, Л. Лук'янова, Н. Ничкало, С. Сисоєва, Л. Сігаєва, Л. Сущенко, Є. Хриков, та ін.); андрагогічні основи післядипломної професійної освіти (В. Аніщенко, Н. Бібік, І. Вакарчук, В. Вітюк, І. Воротникова, Г. Гребенюк, І. Дмитренко, А. Зубко, В. Крижко, С. Крисюк, М. Лапенко, Л. Набока, В. Олійник, Н. Протасова, В. Пуцов); науково-теоретичні положення щодо особливостей і технологій навчання дорослої людини (С. Архипова, О. Вербицький, Т. Григор'єва, О. Курінний, С. Наумко); концептуальні положення методології порівняльної андрагогіки (Д. Антонова, І. Беюл, М. Борисова, М. Бердник, Л. Ведерникова, Г. Воронка, В. Давидова, Т. Десятов, Т. Зотова, С. Коваленко, О. Котлякова, О. Митіна, О. Огієнко, З. Сафіна, А. Сбруєва, О. Сухомлинська, О. Федотова, І. Фокіна, І. Фольварочний, О. Хахубія).

У пошуках оптимальних рішень у сучасній сфері навчання дорослих важливо не забути про велику кількість цінних і перевірених часом ініціатив, які відомі з історії освіти. Необхідність їх критичного осмислення і творчої модифікації може дати вагомі суспільні результати, в чому переконують наукові праці сучасних істориків педагогіки (О. Аніщенко, О. Барабаш, Л. Березівська, Л. Вовк, І. Воробець, В. Голобобов, О. Капченко, К. Кобченко, О. Ковальчук, Н. Коляда, Б. Корольов, Н. Мукан, Л. Сігаєва, Н. Побірченко, Є. Поточни, О. Сітало, О. Сухомлинська, Н. Чепурна, С. Черкасова, М. Шепель, Д.Щербак, Л.Шинкаренко). Результати їх наукових пошуків виявляють ознаки першості вітчизняної педагогічної культури в розвитку організаційних форм освіти дорослих, активності в пошуках змісту і методики їх навчання, що поступово еволюціонувало й оформлялося як теорія і методика навчання дорослих. Водночас зазначимо, що, незважаючи на наявність ґрунтовних досліджень з історії освіти дорослих в Україні, досі немає комплексного й системного дослідження розвитку теорії і практики навчання дорослих як цілісного процесу, якому властиві поетапність, глибина і широкий спектр наукових пошуків та узагальнень. Висвітленню одного з аспектів означеної проблеми присвячена ця публікація, *мета* якої – здійснити ретроспективний аналіз розвитку вітчизняної дидактики (теорії навчання) дорослих наприкінці XIX – на початку XX століття.

Виклад основного матеріалу. Відомо, що в педагогічній науці теоретичні основи навчання і освіти традиційно позначаються терміном “дидактика”, що в перекладі з грецької означає повчаючий (“didaktikos”). Вжитий у XVII ст. В. Ратке і Я. Коменським у значенні віддієслівного іменника, він був прийнятий в багатьох європейських країнах, спочатку означаючи універсальне мистецтво навчання “усіх усьому”, тобто практичну діяльність, а потім науку про викладання-навчання.

Щодо правомірності вживання поняття “дидактика дорослих” зазначимо, що термін “дидактика” є загальнонауковим для педагогіки і андрагогіки (педагогіки дорослих). Тому теоретичні основи навчання дорослих можна позначити як “дидактика дорослих”. Таке поняття, за аналогією з педагогікою, виділяють польські вчені Ф. Урбанчик у праці “Основні проблеми дидактики дорослих” (1965) [26], Л. Турос у праці “Андрагогіка” (1978) [28, с. 121]. В “Енциклопедії освіти і культури дорослих”, виданій у Варшаві 1986 р., дидактику дорослих визначено як теорію виховання, просвіти, освіти дорослих та теоретичні аспекти цієї освіти [19, с. 65].

Поняття “дидактика дорослих” активно вживають в українській та російській науково-педагогічній літературі, присвяченій різним аспектам освіти дорослих. Зокрема, таке поняття використовує в історико-педагогічному дослідженні Л. Вовк [5, с. 46, 77]. Особливості дидактики дорослих аналізують у своїх працях Є. Тонконога, В. Подобед, М. Махлін [19, с. 65–71], І. Колесникова [9, с. 25–31], Т. Василькова [2, с. 158–247].

Зазначимо, що ми не маємо наміру аналізувати доцільність чи правомірність вживання терміна «дидактика дорослих» чи, тим більше, переносити сучасні поняття в умови минулого. З позиції розуміння історико-педагогічного дослідження як повернення до витоків через сьогодення, з урахуванням єдності історичного і логічного в історико-педагогічному дослідженні, вживання терміна “дидактика дорослих” вважаємо доцільним і необхідним для аналізу досліджуваних педагогічних явищ в означений період, осмислення логіки головних процесів і закономірностей, які його характеризують.

Виклад основного матеріалу. Останні роки XIX століття характеризуються масштабною просвітницькою діяльністю й бурхливим розвитком різноманітних освітніх інституцій для широких верств населення – недільних шкіл, повторювальних класів, читалень, курсів для неграмотних, публічних лекцій, бібліотек, народних будинків, народних університетів та ін. Усю сукупність діяльності в галузі просвіти і виховання дорослих з 90-х років XIX століття почали позначати терміном “позашкільна освіта” [6, с. 13]. Одними із перших це поняття використали у своїх працях громадські діячі, організатори освіти для дорослих Г. Фальборк, Н. Тулупов, О. Пругавін, В. Вахтеров, Є. Мединський, В. Чарнолуський, М. Рубакін, С. Сірополко, А. Щапов та ін. Вони підготували усні доповіді, написали численні статті й книги, в яких теоретично осмислили сутності й особливості існуючих на той час форм освіти для народу, відобразили пошуки змісту й методики навчання дорослих. З появою узагальнювального терміна “позашкільна освіта” активно розвивається теорія позашкільної освіти або теорія навчання дорослих.

Педагоги чітко розуміли, що в школах дорослих не можна без змін використовувати досвід звичайних дитячих шкіл і застосовувати загальноприйнятту дидактику. Очевидною, як зазначала одна з ініціаторів і активісток позашкільної освіти Е. Вахтерова, була потреба створити “свою власну методику, дидактику, виробити особливий прискорений темп викладання і дати цьому викладанню серйозний характер, який відповідний запитам дорослої людини” [18, с. 7]. Відповідно, паралельно з розвитком організаційних форм навчання дорослих велися пошуки з дидактики дорослих, вироблялися теоретичні й практичні підходи щодо визначення обсягу й структури змісту освіти, вибору адекватних потребам і можливостям дорослого методів і форм навчання; досліджувався вплив навчального процесу на особистість дорослої людини; робилися спроби осмислити закономірності засвоєння дорослими знань, умінь і навичок, формування у них переконань тощо.

Одним із визначальних напрямів теоретичних розробок у галузі навчання дорослих став пошук відповідей на традиційне для дидактики запитання “Що вчити?” або визначення змісту освіти.

Зазначимо, що з моменту організації перших закладів для дорослих зміст освіти в них конструювався винятково в процесі педагогічної практики, лише за громадською ініціативою, з виразним домінуванням ознак колегіальності. Перші програми для недільних шкіл розробляли учителі-практики, педагоги-теоретики позашкільної освіти, члени комісії недільних шкіл, земських рад, освітніх комісій різних товариств та багато інших представників прогресивної педагогічної громадськості, серед яких такі відомі постаті вітчизняної історії освіти, як Я. Абрамов, Х. Алчевська, В. Вахтеров, Е. Вахтерова, В. Водовозов, М. Драгоманов, П. Казанцев, М. Корф, В. Лобода, Т. Лубенець, С. Миропольський, В. Науменко, Д. Пильчиков, М. Пирогов, О. Потебня, С. Русова, В. Стоюнін, О. Стронін, К. Ушинський та ін. Вони, за висловом М.Корфа, були “автодидактами”, “самоучками” в справі виховання і навчання дорослих: “Ми всі – самоучки, оскільки не було нам в кого вчитися. Прислухаючись до голосу життя і звіряючи з досвідом інших і наукою, доводилось нам по крупинках зводити будову, пов’язуючи ці крупинки нерозривним цементом – любов’ю до справи” [17, с. 100].

Педагогічний пошук й ініціатива ентузіастів позашкільної освітньої справи спрямовувалися на створення для шкіл дорослих власної методики, дидактики, збагачення змісту освіти, забезпечення його відповідності інтересам дорослої людини, потребам соціально-політичного і економічного розвитку. Розроблялися й впроваджувалися різні варіанти програм, які презентували освіту дорослих не лише як засіб елементарної грамотності, а

як засіб розвитку особистості, удосконалення інтелектуального рівня у напрямках, обраних самими слухачами.

Офіційно перші заклади для дорослих орієнтувалися на затверджені 1860 р. Міністерством народної освіти. Правила про діяльність недільних шкіл, згідно з якими за програмою викладання вони прирівнювалися до парафіяльних училищ, що означало обмеження змісту навчання Законом Божим, читанням, письмом і елементарними правилами арифметики [20, с. 378].

Однак, незважаючи на спроби царського уряду регламентувати зміст навчання у школах для дорослих, укладачі програм дотримувалися демократичного принципу вибору навчальних предметів – рекомендували вивчення обов'язкового мінімуму, стимулюючи ініціативу розширення та поглиблення змісту освіти на місцях, відповідно до бажань і потреб дорослих учнів. Зокрема, в одній з перших навчальних програм для дорослих, розробленій колективом “недільників” – студентів Київського університету в 1859 р., крім традиційних предметів, що забезпечували опанування елементарною грамотністю, передбачалося вивчення історії рідного краю, географії, хімії, біології, народної медицини, іноземних мов, вивчати які виявляли бажання самі учні [24]. У багатьох школах вивчалися також основи фізики, геометрії, мінералогії, законодавства, питання економічних відносин, культури, літератури, елементи вищої математики, педагогіки, психології та інші навчальні дисципліни. Прогресивним було й те, що відстоювалося право учнів на освіту рідною мовою.

Далеко за межі шкільної програми, всупереч офіційним настановам, виходило навчання й у Харківській недільній школі Х. Алчевської. Крім початкової грамоти і арифметики, тут вивчали географію, історію, літературу й історію культури, природознавство, фізику і хімію, основи сільського господарства, гігієну, анатомію та фізіологію. Дидактичні засади й методичні вказівки щодо конструювання змісту навчання детально розкривали розроблені учительським колективом школи “Програми з усіх предметів навчання в недільній школі для дорослих і малолітніх учнів”. Фактичний обсяг знань, які засвоювали учениці школи, ілюструє колективна праця “Книга дорослих”, видана у 1899–1900 роках. Її було укладено таким чином, що для кожного року навчання призначалися певні тексти для читання. Зокрема, для учениць першого року навчання у посібнику було вміщено художні твори, науково-популярні тексти, розповіді, байки, вірші, народні пісні (з взяттям до уваги того, що учениці тільки закінчили букварний період). У розділі для другого року навчання було згруповано матеріал за тематикою: ботанічний, зоологічний, географічний, історичний, літературний. Для третього – пропонувалися тексти з географії, історії, фізики, хімії, технології, гігієни, законодавства. Найбільшим був

літературний розділ, всього у книгу увійшло 175 художніх творів і уривків [8].

Практичні кроки організаторів недільних шкіл щодо конструювання різноаспектного змісту освіти дорослих позитивно оцінював К. Ушинський, якому належать одні з перших теоретичних міркувань і узагальнень у цій галузі дидактики дорослих. У статті “Недільні школи” (Лист у провінцію) [27, с. 489–512] педагог висловив переконаність у тому, що зміст освіти в таких закладах не повинен обмежуватися елементарною грамотністю. Він застерігав: “Краще, нехай учень залишить школу, не навчившись грамоти, ніж його навчання обмежиться лише грамотою” [27, с. 500]. Адже, продовжив педагог, “...грамотність є тільки тоді важливим надбанням для людини, коли вона разом з нею отримує бажання і вміння користуватися нею як слід, тобто так, щоб читання розвивало її розум, збагачувало корисними знаннями і зміцнювало християнський, моральний елемент” [27, с. 500].

На думку К. Д. Ушинського, викладач у недільній школі, навчаючи і виховуючи своїх учнів різних “облич, одягів і станів”, “постійно повинен тримати в голові дві мети: перша – формальна – це розвиток розумових здібностей учнів, пам’яті, уяви, фантазії і т.ін. При цьому завдання вчителя в більшій мірі залежить від розвитку в учня бажання і здатності добувати знання самостійно” [27, с. 96].

Для досягнення другої мети – так званої реальної – необхідний, за К. Ушинським, розумний вибір предметів, які здатні збудити думку, уяву, міркування: “...пробудити розумові здібності учнів до самодіяльності і повідомити їм звичку до неї, вказуючи, де слід, дорогу, але не тягаючи їх на підтяжках», а також «направити свідомий погляд учня на те заняття, яке повинно наповнити собою всі дні його життя і давати йому шматок хліба” [27, с. 98–99]. Як вважає педагог, це завдання не менш, а навіть більш важливе, ніж перше. Й очевидно, що без чітко продуманої програми реалізація таких завдань була б неможлива. К. Ушинський радить з великою обережністю ставитися до вибору предметів, підходячи до цього з особливою увагою. Педагог рекомендує такий перелік предметів.

“1. Найголовніші події старозавітної історії, головні і другорядні події історії євангельської та історії Церкви, найголовніші священнодійства і обряди богослужіння, найголовніші моральні обов’язки всякої людини.

2. Найбільші події з російської історії й ті з загальної, які знаходяться в зв’язку з російською чи історією християнської Церкви.

3. Головні фізичні явища: ніч, день, чотири пори року, дощ, сніг, грім і т.ін.

4. Відмінності найголовніших порід тварин.

5. Усний рахунок, знайомство з найголовнішими геометричними формами та властивостями цих форм, наочне рішення геометричних теорем.

6. Рисування переважно з натури.

7. Знайомство з різними ремісничими виробництвами.

8. Ознайомлення з найголовнішими технічними винаходами за допомогою моделей і картин».

Таке різноманіття і кількість навчальних предметів, на думку К. Ушинського, “дають свободу у виборі”, сприяють задоволенню освітніх потреб широких народних мас в альтернативній формі, відмінній від вузького жорстко регламентованого царськими циркулярами офіційного навчання.

Саме в цьому організатори освіти дорослих, сучасники і послідовники К. Ушинського, вбачали одну з переваг позашкільної освіти – на відміну від шкільної, вона не була обмежена програмою. “Позашкільна освіта не обмежена ніякою програмою і за сутністю своєю різнобічна, як різнобічне саме життя”, – писав послідовник К. Ушинського М. Рубакін [21, с. 26].

Важливість розширення змісту освіти для дорослих обґрунтував і земський педагог М. Корф, якому належить ідея створення нового типу шкіл для дорослих грамотних селян – недільних повторювальних шкіл. У низці праць (“Недільна школа”, “Повторювальні школи для учнів”, “Освітній рівень дорослих грамотних селян”, “Керівництво для недільних повторювальних шкіл”) педагог обґрунтував організаційно-дидактичні засади діяльності такого типу закладів. Повторювальні школи насамперед мали на меті попередження рецидиву неписьменності серед сільського населення шляхом повторення і закріплення початкової освіти. Водночас у такий спосіб, за переконанням М. Корфа, створювалися можливості для поглиблення шкільних знань новим досвідом, спрямованим на розвиток учнів і на забезпечення життєвих практичних інтересів. Повторювальна школа, писав М. Корф, якщо й мало дасть нових відомостей, то обов’язково надасть попередньо здобутим знанням нового забарвлення, висвітлить їх з нового погляду для учнів, подасть їх у новому застосування [12, с. 6-16].

Відповідно до розробленої М. Корфом “Навчальної програми повторювальних шкіл”, опублікованої у журналі “Народная школа” 1883 р., селяни вивчали Закон Божий, історію, географію, арифметику, природознавство, правопис та читання. Програма мала слугувати слухачам, які “бігло читають”, порівняно грамотно пишуть під диктовку, самостійно лічать і пишуть цифри до десятків тисяч включно [13, с. 4].

Навчальний курс із Закону Божого, за М. Корфом, складався з вивчення основних свят, страждань Спасителя, молитов. З курсу історії учні вивчали історію Росії від її заснування до кінця правління Олександра II. Значна увага зверталася на діяльність історичних постатей, вивчення хронології, ознайомлення із архітектурними стилями й спорудами Новгород, Києва, Москви, Санкт-Петербурга, Харкова. Кожен урок закінчувався письмовим домашнім завданням. М. Корф зазначав, що завданням повторювальних шкіл

є дати небагато знань з історії, але міцних, аби полегшити учням читання та розуміння книг і збудити інтерес, який стане основою для самоосвіти в майбутньому.

Курс географії особливу увагу приділяв вивченню учнями політичної та географічної мапи Росії, адміністративного поділу імперії, складу її населення. Кожен учень мав власну мапу, що полегшувало виконання домашніх завдань, давало їм змогу займатися самостійно.

Арифметиці селяни приділяли особливу увагу, бо вона була необхідною в їхньому повсякденному житті. Домашні завдання з цієї дисципліни виконували завжди. Окрім повторення курсу початкової школи, учні старшого відділу ознайолювалися з розрахунками великих чисел, з вимірами площ прямокутника, трикутника, з квадратними вимірами. Вивчаючи римські цифри, вчилися користуватися годинником, термометром.

М. Корф акцентував, що самостійне мислення учнів можливе тільки за умови міцно засвоєних історичних фактів. Тому завданням вчителя було допомогти учням у цьому, чого й досягали шляхом систематичного повторення вивченого. Кожен учень, за рекомендацією М. Корфа, мав окремий зошит – “хронологічний вказівник” з історії та “вказівник для пам’яті” з географії, який давав можливість повторювати перед кожним уроком протягом усього навчального курсу. Микола Олександрович радив не вчити учнів заучувати напам’ять підручник, а, використовуючи розповідь учителя, прочитане вдома, описувати матеріал. “Повторення вивченого в нових сполученнях плідно впливало на розвиток учня і разом із тим зацікавлювало його, пробуджувало самостійність”, – писав М. Корф [10, с. 18]. У програмі були так звані “Примітки”, де автор давав методичні поради викладачам. Серед них цікавою є та, де автор пропонував використовувати різноманітні форми опитування, повторення матеріалу: систематизувати факти, згрупувати їх, порівняти історичні епохи, історичних діячів, події, місцевості (з географії). Автор зазначав, що різноманітність у роботі відіграє позитивну роль не тільки у процесі закріплення, а й у вихованні, розвитку учнів.

Педагог звертав увагу вчителя на необхідність емоційного викладання матеріалу, адже це допомагало учням краще запам’ятати зміст уроку й отримати задоволення від уроку [10, с. 15].

Микола Олександрович зазначав, що програма для конкретної школи може бути зміненою, адже вона повинна брати до уваги вік і підготовку учнів, викладацький рівень учителя, кількість навчальних годин, забезпеченість школи підручниками [11, с. 9].

Ідеї й методичні розробки М. Корфа щодо змісту й організації навчання у повторювальних школах використовували в різних куточках імперії. Це питання ставало предметом широких дискусій серед освітян, зокрема

обговорювалося на Бердянському вчительському з'їзді 10 червня 1883 р., де було визнано необхідність відкриття повторювальних шкіл і вироблено програму для них, що брала до уваги місцеві умови [22, с. 758].

Зазначимо, що повторювальну школу М. Корф не розглядав як більш удосконалений тип школи, а як компенсаторний характер початкової школи з поглибленим і розширеним вивченням окремих предметів і тем.

Натомість практика засвідчила, що навчання дорослих є не “довантаженням шкільної освіти, не компенсацією її недоробок”, а “самостійним життєво необхідним фактором” [5, с. 58].

Тому ініціатори освіти дорослих визначали курс на розвиток школи дорослих як “вільної середньої школи”, а за наявності умов, то й університетського рівня. Про це, зокрема, йдеться у статті В. Вахтерова “Недільні школи й повторювальні класи” [3, с. 196]. Педагогічна громадськість розглядала існуючу освіту дорослих як підвалину “вищих знань” на перспективу, прагнула спрямувати школи дорослих не лише на здобуття елементарних знань чи підвищення загальноосвітнього рівня населення, а й на розширення інноваційного мотиву в характері знань, зацікавлення та підготовку дорослих до самостійного навчання, самодіяльності та самоорганізації.

Реалізацію цих завдань і очікувань уможливлювала діяльність таких форм освіти дорослих, як народні читання (публічні читання популярних книг і брошур) і науково-популярні лекції для народу. Їхній зміст був зорієнтований на забезпечення загального розвитку особистості через поширення загальноосвітніх, професійних, прикладних знань. Широкі маси населення ознайомлювали з творами світової й української літератури, історією, географією, елементарними поняттями природознавства, медицини, економіки, сільського господарства. За характером і змістом діяльності це був вищий рівень освіти дорослих, наближений до народних університетів.

На відміну від недільних шкіл і повторювальних курсів, які давали систематичний виклад наук, лекційні програми для народу характеризувалися випадковістю тематики, залежністю їхнього змісту від підготовленості лекторів, рівня аудиторії.

Проте вже на початку ХХ ст. робилися спроби систематизувати й удосконалити зміст читань та лекцій для народу з окремих наукових напрямів. Організатори народних аудиторій вважали їх перехідним етапом до вищої форми освіти дорослих – народного університету. Це відображалось у просвітницьких програмах для широких народних мас, які розробляли культурно-просвітницькі товариства, вчителі, прогресивна інтелігенція. Зазвичай вирішення питання змісту освіти, який реалізувався у народних аудиторіях, відбувалося колегіально. На різних українських територіях створювалися спеціальні підрозділи, комісії, які вивчали стан проблеми,

можливості її вдосконалення, опрацьовували й затверджували варіанти освітніх програм для дорослих. Такі комісії створювали або за адміністративно-територіальним принципом (у губерніях, земствах) або при товариствах (київські освітні товариства, Харківське товариство грамотності, товариство “Просвіта”). Відомо, що з 1872 р. при Міністерстві народної освіти Російської імперії діяла Постійна комісія народних читань.

Прикладом такої координаційно-організаційної і науково-методичної роботи є діяльність лекційного комітету при Одеській міській аудиторії, до якого входили члени педагогічного товариства Півдня (діяло при Новоросійському університеті з ініціативи відомого педагога і психолога М. Ланге). З 1897 р. діячі комітету вивчали інтереси слухачів, намагалися співвіднести зміст занять з потребами розвитку особистості дорослих, з її соціальними, духовними, загальноосвітніми запитами [5, с. 51]. Комітет визначив і виніс на широке обговорення пропозиції щодо тематики повторювальних курсів і публічних лекцій, рівня їх розширення і поглиблення змісту та ін. Приділялось особливе значення вивченню історії, географії, культури свого регіону, соціально-економічних знань [15].

Аналогічні інституції були й в західноукраїнських краях. На Буковині, зокрема, 1905 р. розпочав діяльність так званий “комітет людогого університету”, утворений представниками трьох товариств (“Руська Бесіда”, “Руська Школа”, “Союз”) [14, с. 145]. Комітет влаштовував у населених пунктах Буковини регулярні серії популярних лекцій з різних галузей знань, відповідав за їхню тематику, організацію і проведення, дбав про навчально-матеріальне забезпечення, здійснював підготовку прелегантів (доповідачів). Прикладом програми для дорослих, схваленої і впроваджуваної комітетом, стала програма лекцій для народу, запропонована 1907 р. буковинськими вчителями І. Герасимовичем і К. Малицькою. Ця програма, за оцінкою самих авторів, була спробою поєднати науковість, пізнавальний потенціал знань та їх відповідність життєвим потребам слухачів. Селянам пропонували лекції з різних галузей знань: природничі науки, географія, історія, право, господарство, соціологія [7]. Їх вивчення саме у такій послідовності, на думку авторів, зумовлювалося ступенем матеріальної і духовної вартості, практичної корисності для дорослого населення.

Найцікавішими для селянина визнавалися природничі науки, які сприяли формуванню наукового світогляду селян, об’єктивному пізнанню і розумінню ними природних явищ. Не маючи наукового підґрунтя, селяни здебільшого шукали відповіді на незрозумілі запитання у забобонах, через що й ставали жертвами різних дурисвітів. Природничі науки були цікаві ще й тим, що заняття супроводжувалися дослідями, демонструванням колекцій, використанням технічних засобів. Цикл природничих дисциплін охоплював такі групи: жива природа – анатомія людини, зоологія, біологія; нежива –

хімія, фізика, астрономія, геологія. З анатомії подавали знання про людину, будову тіла й людського організму, необхідні навички щоденної гігієни, гігієни жінки, елементарні навички й уміння надання першої медичної допомоги, догляду за хворими, знання дитячих хвороб. Окрема увага приділялася темі спиртних напоїв та їх згубному впливу на організм людини. Крім традиційних знань про тваринний та рослинний світ, вивчалися питання їх використання у медицині й промисловості.

Ознайомлення з хімією передбачало засвоєння найелементарніших понять і розкриття її значення у господарстві й промисловості. Блок знань з фізики охоплював найважливіші явища природи і їх застосування у людській господарській діяльності. Корисними для селянина були знання метеорології господарства, найновіші здобутки науки. Вивчення геології передбачало ознайомлення з процесами утворення землі в різні періоди, походження й розвиток людини. Завершувався природничий цикл астрономією, у якій розглядали величину світу, небесні тіла тощо.

З циклу географічних дисциплін вивчали елементи фізичної географії. Особливий інтерес становили відомості про народи світу, людські раси, їхній життя і побут, засоби комунікації. Крім того, селяни ознайомлювалися із життям у морі, особливістю вулканів і землетрусів, вчилися орієнтуватися на місцевості. Корисними були знання про клімат і його вплив на родючість землі.

З історії і літератури цілий блок присвячувався українській історії й літературі, після чого вивчали найважливіші історичні події й життя народів різних часів, історію розвитку релігій і вірувань різних народів. Цікавим і значущим було ознайомлення з історією і суспільним устроєм передових європейських (Швейцарії, Данії та ін.) та американських країн.

Суспільні запити часу, активізація політичного життя вимагали від селянина їх розуміння, сформованості суспільної свідомості й громадської активності, що зумовлювало актуальність знань з соціології. Крім загальних тем (історія організацій і спільнот, еволюція правлінь, типи управлінь – парламентаризм, виборча система, соціалізм тощо), особливу увагу приділяли питанням гендерної політики (роль жінки в економічному житті країни, праці жіноцтва у галузі освіти, науки, техніки, виховання і гуманітарних інституцій, юридичні права жінки, жінка як вихователь молодого покоління). Акцентувалось на рівності жінки у здобутті освіти, зокрема, К. Малицька неодноразово зазначала, що сільській жінці як “співробітниці мужа і владительці ґрунту” швидше за інтелігентну необхідні правові знання так само, як і господарські, виховання дітей і домашньої гігієни [7, Ч. 3, с. 42].

Особливо значущими з погляду господарської діяльності визнавалися знання права: селянин як власник і землероб здебільшого через правову

неграмотність зазнавав часто непоправних збитків, тому перебував у складному соціально-економічному становищі й злиденних побутових умовах. Правова освіта передбачала ознайомлення з ґрунтовими книгами, законами успадкування, будівництва, землеробства. Окремою темою ставали бесіди про користь сільських спілкових товариств і способи їх організації.

Цінними для господарства та матеріального становища селянина були знання з господарського циклу, який передбачав розкриття значення науки й необхідності професійних знань для рільництва, використання та обробітку ґрунтів. Обговорювали питання раціонального ведення господарства в гірських районах, способи й засоби підживлення ґрунтів, догляд і вирощування худоби, умови садівництва, бджолярства, риборозведення тощо [7, Ч. 3, с. 42–43].

Отже, програми для дорослих спрямовувалися на забезпечення загальноосвітніх, професійних та загальногромадянських інтересів населення.

Важливим моментом у формуванні змісту освіти дорослих була спроба педагогічної думки, громадських організацій і товариств, інтелігенції забезпечити пізнавальні інтереси всіх категорій населення, яке прагнуло знань. Створювалися загальнонаукові програми різних рівнів (від елементарних недільних шкіл до народного університету) і різного характеру (культурологічного, соціально-економічного, громадянського, побутового).

Представники педагогічної думки й практики освіти дорослих усвідомлювали головну мету освітніх закладів для дорослих – через науковість викладання природничо-математичних і гуманітарних дисциплін сприяти формуванню у слухачів самостійного погляду на світ природи та світ людських відносин. Визнавалася необхідність відповідності змісту навчання у школах дорослих головному завданню цих закладів – давати знання, тісно пов'язані з життям.

Відповідність освіти потребам життя на той час означала й взяття до уваги регіональних умов життя дорослих, впровадження в основи знань політехнізму, поєднання знань теоретичного та практичного рівня.

Характер змісту освіти дорослих у досліджуваний період вирізнявся також розвитком поєднання національної та освітньої ідеї. У програмах поширення знань серед дорослих постійно були питання українства, серед яких запровадження навчання українською мовою, використання української навчальної, науково-популярної і художньої літератури, складання програм для закладів освіти дорослих, що передбачали б вивчення України – історії, географії, культури, етносу, читання циклів лекцій з питань історії, літературознавства.

Зміст освітніх програм, як підтверджують тексти першоджерел, укладався відповідно до дидактичних принципів науковості, систематичності й наступності, концентричності розміщення навчального матеріалу,

співвідношення загальноосвітніх та додаткових знань, використання міжпредметних зв'язків, практичної спрямованості навчального матеріалу.

Обґрунтування принципів навчання дорослих, як і пошуки й осмислення змісту освіти, є одним із напрямів теоретичних розробок у галузі освіти дорослих, результатом діяльності всіх теоретиків-позашкільників. Заклали початки широкому узагальненню керівних ідей позашкільної освіти К. Ушинський, М. Пирогов, М. Корф, В. Вахтеров, В. Чарнолуський, С. Сірополко, Є. Мединський та ін.

У більшості висловлювань з обґрунтуванням навчальних планів і окремих курсів переважала вимога зв'язку знань з навколишнім життям і з безпосередньою діяльністю дорослого учня, відбору необхідного й корисного для застосування в житті. Це особливо добре помітно на розкритих вище підходах до конструювання змісту освіти й відбору матеріалу з певних навчальних предметів.

Однією зі сторін зв'язку досліджуваного з життям визнавалася локалізація, тобто залучення матеріалів навколишнього життя. Стосовно позашкільної освіти принцип локалізації обґрунтований В. Гермоніусом, який розглядав його як зв'язок навчання з життям. Є. Мединський формулював цей принцип так: "... людина, яка звертається до позашкільної освіти, набуває нові знання і поглиблює існуючі, вчиться самостійно мислити на явищах оточуючого його життя" [16, с.10].

Велику увагу приділяли обліку запитів та інтересів учнів з подальшим взяттям до уваги їх у навчальному процесі, що забезпечить реалізацію принципу індивідуалізації. В узагальненому формулюванні його сутність полягає в тому, щоб пропонувати "кожному те, що його цікавить, на основі вивчення і врахування місцевих і індивідуальних особливостей" [6, с. 26].

Педагоги ставили мету знайти способи підвищення самодіяльності і активності учнів у навчальній роботі. Е. О. Вахтерова писала: "Велике значення має активність учнів, залучення їх самих до роботи, їх самодіяльність: участь їх в розмовах, у практичних заняттях, в постановці дослідів, в отриманні потрібних висновків, і це стосовно всіх типів занять" [4, с. 24]. Деякі з метою активізації учнів пропонували ширше використовувати в роботі з дорослими семінари, домашні твори, самостійні завдання, реферати, роботи в лабораторіях, практичні завдання, проекти та інші форми і методи навчальної роботи вищої школи. Не всі поділяли доцільність лекцій, бо слухання їх визнавалося пасивною навчальною діяльністю. Одні допускали лише обмежене застосування лекцій, а інші зовсім заперечували. Н. В. Чехов, наприклад, вважав, що "лекційний спосіб викладання гуманітарних наук... повинен бути визнаний цілком непридатним і замінений способом самостійного вивчення слухачами джерел і явищ, що становлять предмет кожної науки" [25, с. 397].

Важливого звучання набував принцип розвитку або розвивального навчання і виховання, ініційований К. Ушинським, а стосовно навчання дорослих обґрунтований Є. Мединським. Цей принцип вимагає турбуватися передусім не про повідомлення готових знань, різних відомостей, а про розвиток, виховання різних здібностей аналізувати, порівнювати, розрізняти і узагальнювати явища навколишнього світу, критично оцінювати її, осмислювати причинно-наслідкові зв'язки. “І тому вся позашкільна просвітницька робота має бути поставлена таким чином, щоб досягнути найбільшого розвитку населення, щоби зробити для останнього зрозумілим світ, щоб навчити його процесу логічних висновків із всього, що бачить навколо”, – зауважував Є. Мединський [16, с. 8].

Висновки. Отже, наприкінці XIX–на початку XX століття були започатковані теоретичні розробки у галузі навчання дорослих, що здійснювалися за такими напрямками: конструювання змісту освіти, визначення і узагальнення принципів навчання дорослих; розробка методики навчання дорослих, впровадження специфічних для дорослих форм і методів навчання.

Вивчення підходів педагогічної теорії та практики досліджуваного періоду виявило, що для змісту освіти дорослих головною була тенденція спрямованості на розвиток особистості, на можливість демократичного вибору кожним рівня, характеру й глибини знань, на пошуки інтеграції загальноосвітніх, культурологічних, соціально-економічних знань із освітньою ідеєю, яка б сприяла розвитку національної самосвідомості. Реалізація такого змісту освіти потребувала розробки навчально-методичного забезпечення, яке б відповідало потребам, інтересам і можливостям дорослого учня.

Незважаючи на те, що наприкінці XIX– на початку XX століття на тлі процесів становлення освіти дорослих як самостійної освітньої сфери було вироблено теоретичні підходи й реалізовано в практичній діяльності різні конструкції змісту освіти дорослих, порівняно менше було здобутків у розробці специфічних прийомів і методів навчання дорослих. Проте аналізований матеріал засвідчує, що вже тоді були зроблені окремі цінні висновки, узагальнені цікаві спостереження, які становили основу для розвитку в подальшому цілісної дидактики дорослих.

1. Біла книга національної освіти України / за ред. В. Г. Кременя. – К., 2009. – 185 с.
2. Василькова Т. А. Основы андрагогики: учебное пособие / Т. А. Василькова. – М. : КНОРУС, 2009. – 256 с.

3. *Вахтеров В. П.* Воскресная школа и повторительные классы / В. П. Вахтеров. – М., 1986.
4. *Вахтерова Э. О.* Как открыть, организовать и вести воскресную или вечернюю школу (классы) взрослых в деревне и в городе / Э. О. Вахтерова. – М., 1917. – 59 с.
5. *Вовк Л. П.* Історія освіти дорослих в Україні : нариси / Л. П. Вовк. / Укр. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 1994. – 226 с.
6. *Горностаев П. В.* О теории общего образования взрослых до Октября и в первые годы после революции / П. В. Горностаев. – М., 1974. – 85 с.
7. Кілька думок про виклади і відчити для селян // Промінь. – 1907. – Ч. 1–3.
8. Книга взрослых: 1-3 годы обучения : составлен ученицами воскресных школ при ближайшем участии Х. Д. Алчевской. – М. : Тип. И. Д. Сытина, 1899–1900. – 560 с.
9. *Колесникова И. А.* Основы андрагогики: учеб. пособие для студ. вузов, обучающихся по спец. 031000 / [И. А. Колесникова, А. Е. Мерон, Е. П. Тонконогая и др.]. – М. : Академия, 2003. — 238 с.
10. *Корф Н.* Педагогика и дидактика. Учебная программа повторительных школ / Н. Корф // Народная школа. – 1883. – № 12 (7)
11. *Корф Н.* Педагогика и дидактика. Учебная программа повторительных школ / Н. Корф // Народная школа. – 1883. – № 11 (6).
12. *Корф Н. А.* Воскресная повторительная школа / Н. А. Корф. – СПб., 1880. – 51 с.
13. *Корф Н. А.* Руководитель для воскресных повторительных школ / Н. А. Корф. – СПб., 1882. – 51 с.
14. *Кузеля З.* Історичний огляд життя в студентських українських організаціях / З. Кузеля. – Львів : Друк. Наукового Товариства ім. Шевченка, 1908. – 149 с.
15. *Лазаревич С.* Духовная и экономическая жизнь Одессы / С. Лазаревич // Южно-русский альманах. – Одесса, 1902.
16. *Медынский Е. Н.* Методы внешкольной просветительной работы / Е. Н. Медынский. – Пг., 1915. – 110 с.
17. *Миропольский С.* Школа и общество. Частная Харьковская женская воскресная школа / С. Миропольский. – СПб., 1892. – 107 с.
18. Общедело. Сборник статей по вопросам распространения образования среди взрослого населения / Сост. под ред. В. С. Костроминой. – Вып. 1. – Изд. 2 е. – М., 1905. – 355 с.
19. *Подобед В. И.* Системные проблемы формирования образования взрослых: образовательные услуги, функции, технологии обучения / В. И. Подобед, М. Д. Махлин. – СПб. : ИОВ РАО, 2000. – 120 с.
20. *Риздвяный С. В.* Исторический обзор деятельности Министерства народного образования / С. В. Риздвяный. – СПб., 1902. – 378 с.

21. Рубакин Н. А. Практика самообразования (Среди книг и читателей) / Н. А. Рубакин. – М. : Наука, 1914. – 258 с.
22. Сборник Постановлений Бердянского Уездного земского собрания с 1866 по 1908 год. - М., 1910.- 758 с.
23. Сірополко С. Історія освіти в Україні / Степан Сірополко. – К. : Наук. думка, 2001. – 912 с.
24. Справа про відкриття недільних і святкових шкіл в Києві / ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 25. – Спр. 352. – Арк. 1–158.
25. Труды первого Всероссийского съезда деятелей обществ народных университетов и других просветительных учреждений частной инициативы (Санкт-Петербург, 3–7 января 1908 г.). – СПб., 1908. – 526 с.
26. Урбанчик Ф. Основные проблемы дидактики взрослых / Ф. Урбанчик // *Pedagogikadroslych*. – Warszawa, 1965.
27. Ушинський К. Д. Воскресніешколы / К. Д. Ушинский // *Собр. соч.* – Т. 2. – М.;-Л. : Изд. АПН РСФСР, 1948. – С. 489–512.
28. Tuross L. *Andragogika. Zarysteoriiioświatyiwychowaniadoroslych*. Wyd.II / L. Tuross. – Warszawa : PWN, 1978. – S. 121.

**DEVELOPING THE DIDACTICS OF ADULTS
AT THE END OF THE XIXth – THE BEGINNING OF THE XXth
CENTURY**

Liudmyla Tymchuk

*Yuriy Fedkovych National University of Chernivtsi
Kotsubyns'ky Str., 2, UA – 58000 Chernivtsi Ukraine*

The article defines the topicality of the problem, clarifies the essence of the concept "didactics of adults"; gives a retrospective analysis of developing the didactics of adults as a part of national pedagogy. It presents the approaches to constructing the content of adult education. The author also analyzes the curriculum of education, which was implemented in the public classes of various types, and reveals the essence of the didactic principles of adult education.

Key words: adult education, didactics of adults, the curriculum of adult education, principles of adult education.

**РАЗВИТИЕ ДИДАКТИКИ ВЗРОСЛЫХ
В КОНЦЕ XIX - НАЧАЛЕ XX ВЕКА****Людмила Тимчук**

*Черновецкий государственный университет имени Юрия Федковича
ул. Коцюбинского, 2, 58000 Черновцы, Украина*

Определена актуальность проблемы, уточнена сущность понятия “дидактика взрослых”; осуществлен ретроспективный анализ развития дидактики взрослых как составной истории отечественной педагогики; освещены подходы к конструированию содержания обучения взрослых; проанализировано содержание образования, которое реализовывалось в народных аудиториях различных типов; раскрыта сущность дидактических принципов образования взрослых.

Ключевые слова: образование взрослых, дидактика взрослых, содержание обучения взрослых, принципы обучения взрослых.

Стаття надійшла до редколегії 17.09.2012

Прийнята до друку 14.11.2012